

MIREIA BAYLINA*

GEOGRAFIA DE LA PRODUCCIÓ, FLEXIBILITAT EN EL MERCAT DE TREBALL I RELACIONS DE GÈNERE. L'EXEMPLE DEL TREBALL INDUSTRIAL A DOMICILI

RESUMEN

La actividad económica y en concreto la producción industrial se encuentran en un proceso de cambio que se manifiesta en una transformación de los métodos de trabajo, de la organización de la producción y de los espacios productivos. Una de las formas que toma la reorganización de la actividad productiva es a través de la flexibilización del mercado de trabajo, y en este sentido, la dimensión de género resulta un factor estructurador importante para crear y modificar nuevas formas y condiciones de ocupación. El recuperado trabajo a domicilio como ejemplo de descentralización de la producción y realizado casi exclusivamente por mujeres, es una muestra de ello.

SUMMARY

Economic activities, especially industrial production face a process of change at the levels of work conditions, organisation of production and production spaces. One way to reorganise productive activities is the flexibilisation of the labour force. In this sense, a gender approach may be useful in understanding the creation and (re)creation of new types and conditions of work. One example of this is retrieved homework as a form of production decentralisation being done almost exclusively by women.

L'objectiu d'aquestes planes és reflexionar sobre algunes de les noves formes que pren la geografia de la producció a partir de l'aplicació de certes estratègies de flexibilització del mercat laboral, i es destaca particularment l'importància d'introduir la dimensió de les identitats de gènere en l'explicació d'aquests nous comportaments econòmics i espacials. L'article pren com a exemple el recuperat treball industrial a domicili on hi conflueixen una descentralització espacial de l'activitat productiva i una clara segmentació de la mà d'obra amb una composició distintiva de gènere.

* Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona

És un fet reconegut que l'activitat econòmica mundial es troba en un procés de canvi que a grans trets es manifesta en el doble procés d'internacionalització i de globalització, produint-se una integració funcional entre activitats econòmiques internacionalment disperses; un fet que en una època de gran volatilitat significa que els canvis originats en una part del món es difonen ràpidament a totes les restants (DICKEN, 1992). No obstant això, els canvis no es produeixen arreu, de la mateixa manera ni amb la mateixa intensitat; per altra banda, el procés de globalització tampoc és geogràficament uniforme. El caràcter particular de cada país, regió i localitat interactua amb els processos generals de canvi a gran escala per donar lloc a resultats específics en l'espai i en el temps.

En el marc d'aquest procés de canvi l'activitat industrial ha vist transformar els mètodes de treball, l'organització del procés productiu i els espais de producció a un ritme molt ràpid des de començaments d'anys vuitanta ençà. Moltes de les indústries tradicionals han quedat a recés dels nous sectors manufacturadors i de tecnologia punta; les tradicionals regions industrials han esdevingut aïllades respecte noves localitats i districtes de nous sectors de producció; la racionalització de la producció, el tancament de fàbriques, l'aparició de noves formes d'organització del treball, la introducció de noves tecnologies de manufacturació, juntament amb la proliferació dels intermediaris i dels especuladors i l'augment de les relacions de subcontractació dins i al marge de la legalitat, són algunes de les manifestacions més evidents d'aquests canvis que es produeixen en el marc global de la creixent competència internacional.

En l'explicació d'aquestes transformacions en el panorama industrial es sol recórrer a tres elements clau: el rol de la tecnologia, el paper de l'estructura i l'organització empresarial, i el factor treball com a base de l'acumulació de capital (STORPER & WALKER, 1989; SCHOENBERGER, 1989). Nosaltres ens referirem únicament a aquest darrer, entenent que tant el procés d'innovació tecnològica com l'adopció de noves estratègies d'acumulació en el context empresarial són susceptibles de transformar en termes quantitius i qualitius el treball industrial fent variar considerablement l'estructura i la composició dels mercats laborals a totes les escales.

1. UNA NOVA RELACIÓ CAPITAL-TREBALL: DEL FORDISME A LA FLEXIBILITZACIÓ

Si fins els anys setanta aproximadament, l'articulació entre el procés de producció i el mode de consum segueix en termes generals les directius del mètode fordista d'organització del treball: una ràpida i intensiva acumulació basada en la producció industrial massiva i una forta intervenció de l'estat per regular-la, l'estat del benestar¹ (AGLIETTA, 1987; MOULAERT & SWYNGEDOW, 1989;

1. Ens referim als països occidentals més desenvolupats que han actuat de motor econòmic d'altres regions. Pel cas específic espanyol i per la resta de països meridionals europeus aquesta afirmació seria més discutible.

WOOD, 1989) els aconteixements que es produeixen en el llindar dels vuitanta fan canviar el panorama de l'organització de la producció industrial. La competència controlada sota el fordisme basada fonamentalment en una estabilitat en els preus i en els productes esdevé cada cop més difícil de mantenir, amb la qual cosa la nova estratègia competitiva es basa en la flexibilitat en l'oferta de productes (desestandarització). Amb l'adopció de tecnologies flexibles que s'encarreguin alhora de la manufacturació, programació, configuració i disseny es poden realitzar més varietat de productes sense afectar les economies d'escala; i per altra banda, és possible una resposta ràpida als canvis en el mercat, amb la qual cosa el temps passa a ser un factor importantíssim. Es tracta de les exigències d'un mode d'acumulació que responen bàsicament a la necessitat de mantenir una flexibilitat en el procés productiu i en la regulació de les relacions de treball. En aquest sentit, entendrem el pas cap a un règim d'acumulació flexible com un procés en el qual la tecnologia flexible s'ha introduït en organitzacions socials concretes, vinculant-se molt directament a una reorganització del treball (PEET, 1987; LOVERING, 1989).

Certament, la implementació de tecnologia flexible ha anat associada a una força de treball també flexible; una utilització flexible de la mà d'obra tant numèrica com funcional des del graó més baix (WOOD, 1989), una tendència a desintegrar verticalment la producció, una nova configuració de les qualificacions i estructures ocupacionals, etc. Aquest procés també ha modificat la tradicional divisió del treball centre-perifèria, manifestant-se una nova configuració espacial del mercat laboral en base a una xarxa global de regions, ciutats i localitats que es caracteritzen per una acusada segmentació de la força de treball a tots nivells (ALBERTSEN, 1988). Una nova forma de diferenciació i dominació socials que modificarà les relacions de classe i gènere en l'espai i en el temps (SAYER & WALKER, 1992).

En termes generals, flexibilitzar el mercat de treball suposa crear una mà d'obra sense rigideses i amb més iniciativa i responsabilitat en relació a la seva activitat amb la finalitat d'augmentar l'eficiència i la productivitat en general. A la pràctica la flexibilitat es tradueix en una modificació del volum d'ocupació – flexibilitat de contractació – i amb el recurs a l'externalització –ús de subcontractes, prestamisme laboral i pràctiques informals– així com en una reorganització més qualitativa de les formes de treball (WOOD, 1989; ÁLVAREZ & RUESGA, 1992). En ambdós casos, però, els factors organitzatius comporten una flexibilitat en els salaris ja que, en definitiva, es tracta d'ajustar els costos de treball a un mercat canviant i imprevisible.

Una idea força estesa entre varis teòrics argumenta que si el mercat de treball ha esdevingut gradualment més flexible és degut a que grups particulars de treballadors s'han anat debilitant: els que conformarien l'anomenada mà d'obra secundària o perifèrica integrada majoritàriament per dones, immigrants, estudiants a temps parcial, disminuïts, etc., un fet que mostra a priori l'important rol que juguen els processos socials en proporcionar aquesta força de treball secundària. No obstant això, és clar que la flexibilització ha incrementat

ràpidament la interrelació entre ambdós suposats mercats de mà d'obra, que no vol dir integrar-los en un de sol. D'una banda, el mercat laboral es troba més segmentat que mai, i d'una altra, contràriament, es comença a fer difícil parlar de dos grups separats de treballadors sense fer referència a les variants que la centralitat o la perifèrització poden oferir. En aquest sentit, si entenem que el tret clau que defineix el treball del sector primari és l'ocupació a temps complet, oposant-la al no-treball, el component flexible de la força de treball (treballadors a temps parcial, temporers, a domicili, auto-ocupats, etc.) està creixent de forma desmesurada en una àrea emmig de l'ocupació estable a temps complet i dels aturats, contribuint així com senyala Lowe (1988, p. 7) al fet que «paraules com treball, ocupació, promoció..., serveixin cada cop menys per descriure la situació de treball actual».

I és en les diferents estratègies per flexibilitzar aquest mercat laboral que el gènere hi té un paper fonamental. Si en general sota l'objectiu d'incrementar la productivitat i la competitivitat de les empreses, la flexibilització laboral es manifesta en una reducció de plantilles i en una redefinició contínua de les condicions i contractes de treball, aquestes noves formes de treball són susceptibles d'aplicar-se diferenciadament entre homes i dones. Per exemple, la idea de considerar a priori l'espai de la llar com a femení i el del treball a l'exterior com a masculí o el fet de contemplar la dona com a aportadora d'un salari extra a la unitat familiar, donen lloc a determinats comportaments empresarials a l'hora de crear treballs distints per a uns i altres, posant de manifest que les idees tradicionals dels rols de gènere aplicades a una regulació del mercat de treball donen com a resultat una força de treball altament segmentada (DEX, 1991; McDOWELL, 1991).

I en aquesta reorganització quantitativa i qualitativa de la mà d'obra, alguns dels exponents clars del treball femení són el treball temporer, el treball a temps parcial (sovint també estacional) i el treball a domicili, molts d'ells escassament remunerats i amb poques possibilitats de promoció.

La temporalització és una de les manifestacions més evidents de la creixent força de treball perifèrica. La permisivitat empresarial per llogar i expulsar els treballadors d'acord bàsicament amb les necessitats de la demanda marginalitza bona part d'aquest col·lectiu, que es veu obligat a acceptar aquesta forma de treball per accedir a un salari (Hudson, 1989) i evitar una segmentació més dura entre ocupats i aturats (LORENTE, 1992). Per bé que els contractes estacionals de treball han esdevingut en poc temps una de les formes més comunes d'accedir al treball remunerat per molts homes i dones al nostre país, s'ha de considerar com un pas molt important per a moltes dones per accedir a una ocupació retribuïda.

Igualment, el fet de treballar menys dies o menys hores del que es considera (considerava?) una jornada laboral completa també representa una important via d'accés al treball remunerat per a moltes dones amb i sense antecedents laborals. Normalment aquesta expansió del treball a temps parcial, molt estesa als països del centre i nord d'Europa, es justifica en base a les

necessitats dels empresaris de negocis estacionals, d'horari irregular o amb diferents puntes de treball, i d'acord amb la suposada bona acollida per part de les persones implicades, sobretot si aquestes són dones amb responsabilitats familiars i domèstiques. I si en aquest context hi afegim una clara descentralització espacial ens trobem amb una de les formes de treball femení per excel·lència, el treball a domicili, justificat per l'atractiu que ofereix a les dones que el realitzen en termes d'adequació a les seves necessitats personals i familiars sense tenir en compte, al menys d'una forma explícita, l'interès obvi dels ofertants de treball.

No cal dir que la flexibilització en el mercat de treball afecta un ampli ventall de sectors productius i d'àrees espacials. En el primer cas, si bé són aquells sectors més intensius en mà d'obra els que més ràpidament apliquen les noves formes flexibles de producció, l'adequació a les noves formes de treball ha estat un fenomen força generalitzat. En un sentit geogràfic, la nova divisió territorial del treball no ha determinat un únic model de localització precisament perquè els nous mètodes de producció permeten una adaptació a diferents estructures empresarials i contextos espacials. Així, es presenten formes alternatives de localització ja sigui a partir de l'esmentada industrialització difosa o de la fragmentació del procés productiu en varis edificis dins un mateix complex integrat.²

2. FLEXIBILITZACIÓ I FEMINITZACIÓ: UN DISCURS D'ABAST INTERNACIONAL

És clar que els mètodes flexibles en l'organització del treball afecten tots ds treballadors en formes i graus molt desiguals, beneficiant-ne alguns i perjudicant-ne altres, esdevenint en definitiva una excel·lent estratègia del capital per segmentar encara més el mercat de treball. I la segmentació és més evident quan s'exacerba la tradicional divisió sexual del treball, tant sectorialment com verticalment, amb la qual cosa les dones passen a engruixir part de la massa de mà d'obra perifèrica, de treball més intensificat, més desqualificat i més controlat, posant en qüestió el fet de si la flexibilització dels treballs del centre contribueix o no a la feminització dels treballs de la perifèria.

L'evidència mostra que d'uns anys ençà s'està produïnt un fort increment del nombre de dones al món del treball assalariat a nivell global: en els països industrialitzats la taxa d'activitat femenina ha augmentat gradualment –i continua amb la mateixa tendència– malgrat les diferències entre països; els països asiàtics d'industrialització recent experimenten uns elevadíssims índex

2. El sistema de producció en la seva globalitat permet endegar alhora formes de desintegració vertical i horitzontal. I en la mesura que els mercats s'expandeixen, s'eixamplen les economies externes d'escala i cada vegada es creen més serveis especialitzats, sub-sectors industrials i subministradors d'*inputs* (subcontractats) que són part del sistema total de producció i que es beneficien i fan ús de la divisió social del treball.

de treball femení; i en els països del Tercer Món s'hi produeix una forta expansió, si bé la manca de dades oficials, la poca fiabilitat de les estadístiques i la proliferació de l'economia submergida encobreixen unes quantitats significativament superiors a les registrades. Aquesta proliferació del treball femení en termes numèrics i la seva expansió geogràfica fa que, com manifesta Lourdes Benería (1991a i 1991b), el discurs sobre la problemàtica de les dones s'hagi d'internacionalitzar.

La concentració de dones en els processos de treball intensiu, per tant, d'elevats costos laborals, tant en indústries d'ocupació tradicionalment femenina (tèxtil, confecció, etc.) com en els de nova creació (electrònica, per exemple), i en el sector terciari en procés d'expansió, mostra, a priori, que la disponibilitat de treball femení³ és un reclam important que justifica tant la localització industrial com el procés de producció de certes empreses. Es tracta bàsicament de trobar mà d'obra barata, fet que encaixa amb la gran proporció de treball femení a les zones franques dels països de recent industrialització, o amb la proliferació de múltiples formes i condicions laborals als països industrialitzats (WGSG, 1984; ASCÓN, 1988; WEKERLE & RUTHERFORD, 1989; BENERÍA, 1991a, 1991b).⁴

Certament, la transnacionalització del capital i la internacionalització de l'economia han creat noves relacions laborals. En aquest sentit, si bé la creació directa d'ocupació per aquest capital representa menys del 1% de la població activa mundial, ha provocat unes tendències que tenen molts efectes indirectes, principalment els processos de subcontractació amb grans efectes multiplicadors a tots nivells i en els que s'ocupa la major part de mà d'obra femenina, sobretot en els estats inferiors i pitjor remunerats de la piràmide laboral (BENERÍA, 1991a).

Encara avui la principal discriminació a nivell mundial per gènere és la salarial, i malgrat que persisteix la menor remuneració de les dones respecte dels homes a igual treball en molts països i en moltes activitats, la discriminació salarial troba una millor expressió en les formes indirectes de segregació ocupacional i jeràrquica. L'existència i el reforçament de treballs «masculins» i «femenins» provoca la diferenciació també de salaris⁵ malgrat que els treballs considerats de dones i d'homes són distints de país a país (BENERÍA, 1991b), i molt canviants en el temps, la qual cosa confirma que la divisió sexual del treball és

3. S'entén en quantitat, ja que d'entrada es suposa el treball femení qualitativament homogeni.

4. Es constata que la majoria de treballs creats als països de la Comunitat Europea durant els anys vuitanta han estat en el sector serveis i ocupats per dones. Però malgrat que aquest creixement en l'ocupació ha possibilitat l'accés al treball per a moltes dones, molts d'aquests treballs són precaris, poc remunerats i sovint temporers o a temps parcial sense cap probabilitat de promoció (Eurostat, Community Labour Force Survey, *Bulletin on Women and Employment in the EC*, abril 1993).

5. Ahora, quan s'introdueix el treball femení en una activitat anteriorment masculina es produeix immediatament un rebaix en la valoració de la seva qualificació i conseqüentment una caiguda del salari (WAJCMAN, 1991, GARCIA-RAMON *et al.*, 1992; DOMINGO, 1993).

una construcció social i no el resultat d'unes característiques «naturals» d'homes i dones.⁶

La feminització dels treballs a nivell jeràrquic, funcional i també segons el tipus de dedicació, a temps complet o parcial, respon, com hem vist, a una segregació en base a les característiques de gènere o qualitats atribuïdes socialment, de forma correcta o incorrecta, a les dones. En aquest sentit, ni és fortuït que certes indústries requereixin treball femení per a cobrir certes activitats, ni tampoc que en determinades localitats existeixin més o menys serveis, diguem-ne socials, que alleugereixin algunes càrregues familiars atribuïdes a les dones. Són actituds que reflecteixen la interacció de les relacions capitalistes i patriarcals de cada lloc i en cada moment en particular (BAGGULEY *et al.*, 1990).

Des d'aquesta perspectiva, al capitalisme li convé utilitzar el gènere en la divisió del treball fonamentalment per dues raons: una clara racionalitat econòmica i un major control jeràrquic. En primer lloc, les dones solen «acceptar» salaris més baixos que els homes, per la qual cosa l'extracció de plusvàlua a treball igual és superior. Per altra banda, se'ls hi reconeix una productivitat més elevada en certes activitats (una productivitat que s'associa a unes habilitats atribuïdes naturalment a les dones com la destressa manual —els anomenats «nimble fingers»—, la polidesa, la paciència o la disciplina); també faciliten el control de la força laboral (l'ampliació de la piràmide per baix facilita el control jeràrquic del treball), per una doble via: a través de la disciplina, submissió i docilitat que les dones «posseixen també naturalment», i a través de l'escassa afiliació sindical; i particularment en l'etapa de reestructuració econòmica les dones permeten una flexibilitat laboral, ja que «accepten» treballs a temps parcial o contractes de curta durada, la qual cosa suposa que el factor treball es pot adaptar ràpidament i sense entrebancs a les oscil·lacions de la producció a totes les escales.

Atesos a aquestes constatacions el debat ens condueix a tractar dues qüestions importants; d'una banda, la naturalesa ideològica de les habilitats i qualificacions, i d'una altra, per quina raó les dones «accepten», si és que ho fan, unes particulars formes i condicions de treball.

En general, entre els teòrics de la geografia del gènere i el procés de treball s'accepta que el procés de diferenciació de l'habilitat i de la qualificació implica

6. Les divisions del treball, en la mesura que es basen en les relacions de gènere (com els homes i les dones interactuen socialment a la llar, al treball i en el context social que els hi és propi) presenten variacions a totes les escales espacials, fins i tot localment. Simon Duncan (1991) realitza un estudi empíric sobre la geografia de les divisions del treball per gènere a Gran Bretanya confirmant l'especificitat del lloc per determinar els rols de gènere en base al tipus de llars, a les condicions de treball remunerat, a la intervenció estatal i a la construcció social d'identitats de gènere, la qual cosa afecta sensiblement el tipus i la forma de relacions. Un estudi en la mateixa línia anterior a aquest és el de Linda McDowell i Doreen Massey (1984), en el que la visió geogràfica és complementada amb un reeixit recorregut històric que referma la naturalesa dinàmica i per tant canviant d'aquestes relacions.

considerar elements ideològics i tecnològics; i que la convergència d'ambdós atributs en una persona és poc comuna, ja que també tenen gènere: normalment l'habilitat o el talent –com a tret natural– representa les dones, i la qualificació o aprenentatge –tret cultural– identifica els homes (JENSON, 1989). Però fins i tot en el cas d'una possible convergència, ens trobem amb una jerarquia social d'habilitats (no té el mateix valor social tenir força física que tenir destresa amb les mans, per exemple), amb la qual cosa la diferència esdevé ràpidament desigualtat i subordinació. En el context de les habilitats, la manipulació i el control tecnològic juguen un rol determinant en la discriminació per gènere. Fins dates força recents, s'ha assumit que els treballs que impliquen un determinat ús i sobretot control de la maquinaria (treballs més qualificats) són exclosos del regne femení. A aquest fet se li han atribuït raons d'incapacitat operativa per motius fisiològics, així com raons que deriven de la manca de qualificació. En el primer cas, si bé és cert en alguns casos, sovint negligeix el fet que moltes vegades la maquinaria està construïda de forma inoperable per a les dones i que darrera de tot hi ha una forta càrrega ideològica que fa que, d'una banda, l'empresari adopti certs prejudicis per llogar homes o dones, i d'una altra, que les dones interioritzin la seva suposada incapacitat per portar a terme certes activitats relacionades amb la manipulació de determinats instruments. En el segon cas, s'ha de dir que la concepció de "qualificació" no respon gairebé mai a qüestions pròpiament tècniques o d'aprenentatge, sinó que té més a veure amb les construccions ideològiques i socials que hi ha al darrera de cada activitat que determinen, en definitiva, les persones que les han de realitzar.

Però el llindar cap els anys noranta i la reestructuració de moltes formes de treball ha eixamplat lleugerament aquestes interpretacions. Amb l'expansió dels serveis lligada a l'ocupació de moltes dones en activitats administratives completament informatitzades (moltes d'elles descentralitzades espacialment via treball a domicili) ha posat de relleu el paper de les dones en aquestes activitats, que fins ara havíem considerat qualificades. No obstant això, l'automatització del treball de moltes dones pot ser analitzat com una forma de qualificació i d'augment de la responsabilitat, i per contra, com la forma actual que prenen la desqualificació i l'increment del control, com si es tractés d'una mena de «proletarització» del treball administratiu. Des d'aquesta perspectiva, és una realitat que en els nous treballs d'alta tecnologia les dones ocupen les posicions inferiors de la jerarquia, un fet que corrobora la idea per el qual l'accés de les dones a un cert coneixement tècnic no vol dir que participin en la seva creació, el que suposaria disposar sobretot de temps, espai, recursos i formació. Una apreciació que també confirma la tendència a que les dones s'incorporen en nous treballs que requereixen noves habilitats, sense trencar les barreres en els treballs considerats masculins (WALBY, 1989; COCKBURN, 1990; WAJCMAN, 1991). En definitiva, com ja senyalava Peter Dicken (1992) i amplia amb exhaustivitat el treball de Judy Wajcman (1991), és cert que les tecnologies representen una força gran pel canvi, però els seus resultats són restringits per l'organització social preexistent de la qual el gènere n'és una part integral.

La suposada acceptació per part de moltes dones de determinats tipus i condicions de treball respòn a l'assumpció històrica socialment establerta per la qual els models de reproducció del treball femení inclouen una taxa elevada de treball domèstic no remunerat, fet que explica la discriminació persistent en el treball i en el salari en contra de les dones. Seguint aquesta concepció, molts teòrics manifesten que les dones no són tractades com a treballadores «reals», ja que tant elles mateixes com la societat contempen la seva ocupació fora de la llar com a secundària al seu rol principal de mestresses de casa (PIORE & SABEL, 1984; BEECHY, 1987). Una interpretació que justificaria parcialment la idea d'un contingent reserva de mà d'obra, la utilització diferenciada del mercat laboral en funció del sexe, o certes formes de flexibilització de la força de treball.

Certament, la responsabilitat que s'atorga a la dona a casa i en relació a la cura dels fills i la família la col·loca en una situació de desventatja en el món del treball respecte dels homes; per tant, existeixen formes de dominació patriarcal a la llar. Però suposar que el patriarcat no va més enllà de l'esfera domèstica és un error, ja que es negligeix l'omnipresència de les forces patriarcals a l'esfera pública, i impideix l'anàlisi conjunta de les relacions de poder capitalistes i patriarcals.

La divisió del treball per gènere és un reflex de la divisió domèstica del treball, i una característica de les forces patriarcals en el lloc de treball i en el mercat laboral.⁷ Les pràctiques patriarcals entren de ple en els càlculs capitalistes en diverses formes, segons provinguin dels homes-empresaris o dels homes-assalariats o d'ambdós conjuntament; això explicaria la introducció de dones en grups de treballs masculins per evitar l'associacionisme d'aquests, la tipificació sexual de les ocupacions i de les jerarquies laborals per tal de mantenir i reproduir el poder patriarcal i ascendir sense competències «afegides», o el manteniment de les divisions de treball per gènere per protegir les avantatges salarials de les habilitats suposadament masculines, hipervalorades repetidament. Però totes aquestes estratègies no són sinó una evidència de la condició dinàmica de les relacions capitalistes i patriarcals a la llar i al lloc de treball, i de com els canvis en una banda erosionen les formes de domini en l'altra. En aquest sentit, si l'entorn de gènere ha canviat molt en la nostra societat des de fa vint anys, per exemple, en relació a l'increment del volum de dones en el món del treball retribuït degut a les canviants condicions domèstiques i educacionals, també s'han creat formes específiques d'adaptar el nou contingent de mà d'obra en el mercat laboral, i també han canviat les formes de relacions socials patriarcals en la família i en la comunitat en general. Per aquest motiu no ens satisfà la noció d'un contingent de reserva com a marc explicatiu: és essencialment estàtic i no reflecteix la realitat, ni en el seu sentit propi, de caire

7. Segons Lourdes Benería i Marta Roldan (1987), el moviment dels homes a certs treballs és sovint directament relacionat al moviment de les dones a uns altres, i aquest duet és orquestrat a través de les relacions domèstiques, control de la renda i distribució del treball dins la família.

específicament quantitatiu.⁸ L'adaptació al treball s'ha produït a través d'una reestructuració d'aquest, que qualitativament presenta forts biaixos de gènere. La generització de les ocupacions, activitats, habilitats o qualificacions en són una mostra evident, com també ho és que la feminització (una de les estratègies més clares de periferització de la força de treball) ha estat clau per flexibilitzar el mercat laboral i beneficiar directament la mà d'obra central, tant en termes numèrics com funcionals.⁹

En definitiva, ha de quedar clar que l'increment de dones al món del treball remunerat i sobretot fent-ho com a portadores d'uns atributs femenins específics ha possibilitat un tipus de reestructuració laboral que ha privilegiat el treball i els treballadors «qualificats», el que suposa, en darrer terme, exacerbar la segmentació del treball per raons de gènere. Però tampoc cal oblidar que el mateix increment ha fet possible que moltes dones romanguin o fins i tot accedeixin a un tipus de treball, diguem-ne qualificat i més estable, fet que representa un èxit en termes feministes, encara que no tant en termes de classe, posant altre cop de manifest l'estret vincle entre el gènere, la classe i la divisió del treball.¹⁰

3. UN EXEMPLE DE FLEXIBILITZACIÓ: EL TREBALL INDUSTRIAL A DOMICILI

Un dels trets més visibles de la flexibilització del mercat laboral és la descentralització espacial de la producció, representant un canvi significatiu del desenvolupament i un repte important per l'anàlisi econòmica. El treball industrial descentralitzat, utilitzat com a estratègia bàsica per a una reestructuració industrial a gran escala, representa una opció important per a les empreses a fi de minimitzar el risc en mercats incerts i reduir els costos de personal (BENTON, 1990), i malgrat sigui un tret comú a gairebé tots els sectors industrials, és norma habitual d'aplicació a les indústries intensives en mà d'obra. Un fenomen que

8. Entenent aquest concepte en termes quantitius, la seva negació és prou clara: les dones s'han incorporat al món del treball remunerat des dels anys seixanta ençà tant en èpoques de prosperitat com de recessió econòmica (WALBY, 1986, 1989). I contradint encara més la teoria neomarxista, en alguns països la recessió econòmica s'ha apoïat substancialment en el creixement del treball femení (FERNÁNDEZ, 1992).

9. Flexibilització numèrica i funcional són dues polítiques diferents que afecten gent diferent. La distinció entre treball a temps complet i a temps parcial, eventual o a domicili és essencialment una forma de segregació de la força de treball total. Per altra banda, si bé la flexibilització funcional ha trencat barreres entre les tasques, no ha afectat la divisió entre treballs d'homes i de dones, amb la qual cosa rigidesa i flexibilitat són dos atributs que defineixen, paradoxalment, l'estat del mercat de treball actual.

10. Andrew Sayer i Richard Walker (1992) arriben a la solució de considerar de manera diferenciada i interconnectada la classe, el gènere i la divisió del treball, les tres estructures per elles bàsiques d'exploació, opressió i diferenciació social. Un discurs paradoxalment gens conciliador ja que reconeixer la divisió del treball com una força que travessa la classe i el gènere, i admetre el gènere dins el discurs de classe pot ser per alguns força incordiant.

dóna lloc a una extensa cadena de relacions contractuals, que sota diverses premises, nivells i condicions configura una xarxa interconectada d'empreses que oscil·len jeràrquicament des dels nivells formals als informals de l'economia. Tant és així que descentralització i informalització esdevenen elements centrals al capitalisme modern i és per ells que podem parlar ja no només d'una negociació sobre la distribució de costos i beneficis de la industrialització, sinó d'una nova configuració d'aliances dins l'ampli context regulador del creixement industrial.¹¹

És, doncs, amb l'objectiu inicial de reduir costos, incrementar la flexibilitat i liberalitzar les relacions de producció en una etapa de crisi econòmica (BENTON, 1986, 1990; HERRERO, 1991), que es generalitza la utilització del treball submergit, afectant tots els sectors i un bon nombre de treballadors. En aquest sentit, cal subratllar que ni l'economia submergida implica (únicament) les activitats tradicionals, ni el seu creixement depèn només dels canvis en les estratègies de supervivència d'un extra de població (ROLDÁN, 1985; REDCLIFT & MINGIONE, 1985; MARTÍNEZ VEIGA, 1989; BENTON, 1990), sinó que com a part integral del model de desenvolupament que permet l'acumulació posa de manifest, d'una banda, la seva total integració en l'economia formal amb la qual hi manté una relació de dependència mútua (HADJIMICHALIS & PAPAMICHOS, 1990; WALDINGER & LAPP, 1993), i d'una altra, que en la seva anàlisi el que cal tenir present ja no és tant la manca de control d'aquestes activitats sinó l'específica integració/subordinació de les pràctiques informals que sorgeixen del sistema institucional (formal) regulatori a través de les accions concretes dels actors socials que les porten a terme.

Des d'aquesta perspectiva la consideració al gènere és fonamental: és bàsic per fer emergir el treball retribuït de moltes dones, i permet considerar el treball en un sentit ampli, com una activitat que té lloc en esferes diferents i no només en l'economia formal, implicant desigualment els membres de la unitat familiar. Entès d'aquesta manera, cada vegada és més important saber «de quin treball es parla, en quina economia, per part de quin membre de la família i durant quant de temps es realitza» (PAHL, 1991, p. 155). Tanmateix, des d'un punt de vista geogràfic, l'estructura i les relacions que s'estableixen en la unitat familiar tenen implicacions importants en la forma en que es produeix la descentralització productiva, sobretot si tenim en compte que bona part d'aquesta es realitza en l'àmbit de la llar. Així, el tipus de «distribució» del treball entre els membres de la família pot afavorir un tipus de descentralització i a la inversa, la desigualtat entre les activitats de les persones de la unitat

11. Utilitzarem sinònimament els termes d'economia informal i submergida per referir-nos a aquelles activitats econòmiques no comptabilitzades per les tècniques ordinàries que la societat utilitza per detectar l'activitat econòmica, i més concretament a la producció legal que s'oculta expressament per tal d'evitar càrregues fiscals.

familiar també pot incrementar-se com a conseqüència de la descentralització.¹² Un procés d'interdependència mútua que configura una estructura productiva i un mercat de treball susceptibles de variar localment, per tant, ben específics en l'espai i en el temps.

Atenent-nos a aquesta proliferació i generalització del treball submergit en termes d'activitats, sectors productius i persones, és evident que es tracta d'una forma de treball susceptible d'afectar tothom i que cal no considerar secundària, ja que per a moltes persones suposa el seu treball «principal» i el contemplen com a més o menys estable. Però si el subjecte submergit encara té perfil propi és perquè altres elements, al marge dels estrictament econòmics, hi tenen un paper fonamental.

En primer lloc, cal dir que el subjecte submergit no es refereix, únicament, als integrants de les capes dèbils de les classes treballadores: homes i dones pertanyents a la quota marginal del mercat de treball que trien el treball informal front a la misèria per sortir d'unes condicions de vida desesperants; i per altra part, tampoc es tracta, només, d'un treballador/a que tria lliurement aquesta forma de treball, descartant voluntàriament l'ocupació sota bases formals. I en aquest sentit, si és ben cert que el treball submergit afecta tothom, també ho és el fet que a mesura que es descèn en els nivells d'informalització –precarització–, les relacions de subordinació per gènere juguen un rol bàsic en la seva expansió, amb la qual cosa es confirma, d'una banda, la generalització d'aquest treball en els estatges més inferiors del procés de producció, i d'una altra, que és a la base de la piràmide laboral on més fàcilment resulta crear el perfil de treballador/a informal.

Estudis oficials i acadèmics realitzats al nostre país (SANCHIS, 1984; SÁNCHEZ LÓPEZ *et al.*, 1984; RUESGA, 1988; SABATÉ *et al.*, 1989, 1991) mostren que el treball en l'economia informal és quantitativament encara un feu de les dones. Aquestes són les primeres en ser acomiadades en els expedients de regulació de plantilles i reconduïdes a voltes cap a la producció submergida al taller o a domicili (JÓDAR & LOPE, 1985); també són les que més tenen el treball submergit com a principal treball remunerat; i són les que fan augmentar més les llistes en la declaració de l'ocupació quan es flexibilitza el marc institucional laboral (és l'emersió de l'ocupació oculta al legalitzar part de les premisses en les que es recolza la seva expansió) (RUESGA, 1988; SABATÉ *et al.*, 1991). I de totes les formes de treball submergit, és en el treball a domicili on les dones hi tenen pràcticament l'exclusivitat (SANCHIS, 1984; SÁNCHEZ LÓPEZ, *et al.*, 1984; BENTON, 1986; SABATÉ *et al.*, 1991).

12. L'exemple més clar el trobem precisament en el treball a domicili, on els models d'autoritat dins la llar i les expectatives posades en les carreres professionals de les dones (situades en paral·lel amb els seus rols socials a la llar) fan augmentar la seva participació en aquest treball, proporcionant-li una major estabilitat i restringint les oportunitats d'aquelles per trobar una altra ocupació.

Tractem doncs amb un treball productiu i assalariat realitzat a la llar del treballador. Per tant, una activitat productiva aparentment invisible en tant que realitzada en l'àmbit privat de la llar, no registrada oficialment com a tal; realitzada majoritàriament per dones, amb la qual cosa s'observa una major tendència a ser ignorada o menyspreuada; i no valorada suficientment per les persones que la realitzen, considerant-la fora del que seria un treball o una ocupació «reals». Però precisant més el terme, el treball a domicili és només relativament invisible perquè com a mètode de treball esdevé clau per explicar la nova organització descentralitzada de la producció i la progressiva eventualització del treball. En aquest sentit, tal com senyalen Allen & Wolkowitz (1987), en la discussió sobre el treball eventual, el treball a domicili ja no és invisible, sinó un important exemple per mostrar com les assumpcions de gènere són utilitzades per les empreses per explicar i justificar uns baixos salaris i una inseguretats d'ocupació.

La invisibilitat física del treball a domicili no és tant important com la seva invisibilitat econòmica a nivell oficial; però des d'un punt de vista analític, el que veritablement és transcendent de la realització de l'activitat productiva a l'esfera domèstica és que esdevé un corrector important d'aquelles teories que separen sistemàticament la llar del treball assalariat. En aquest sentit, l'anàlisi del treball a domicili està estretament relacionada amb la comprensió de la relació entre la unitat familiar i la producció, i per entendre aquest treball cal centrar-se en la penetració dels processos de treball capitalista en les unitats familiars, en la mesura que faciliten i reforcen les relacions patriarcales que s'hi produeixen.

Per altra banda, l'avaluació de l'abast del treball a domicili avui, per bé que de difícil quantificació, confirma no només un manteniment d'aquesta activitat sinó un progressiu increment.¹³ El treball a domicili ha crescut i s'ha generalitzat; no és per tant ni un fenomen marginal en termes d'oferta i demanda en el mercat laboral, ni tampoc un fenomen conjuntural que ajuda a pal·liar els efectes a curt termini d'una situació econòmica poc favorable en un context espacial determinat. El treball a domicili és un mètode més de producció que experimenta un desenvolupament molt important tant en països d'economies avançades com en països en fase de desenvolupament. Aquesta generalització, conseqüència directa de la descentralització de la producció industrial i del creixement de l'economia submergida ha desvetllat un cert interès per part del món acadèmic (BENERÍA & ROLDAN, 1987), fent-se evident en els estudis de geografia econòmica i en els estudis de geografia del gènere per les implicacions que manté amb la producció i amb els agents socials que el realitzen. En aquest sentit, és clar que el tractament del treball domiciliari des de

13. Commission of the European Communities, *Program for research and actions on the development of the labour market: Underground economy and irregular forms of employment (travail au noir)*, 1990

la perspectiva del gènere té la seva explicació en una progressiva feminització que ha anat en paral·lel al procés d'expansió numèrica i espacial (SANCHIS, 1984; BEECHY, 1986; BENERÍA & ROLDAN, 1987). Si bé la força de treball femenina hi ha estat implicada des d'un començament (de fet, el treball a domicili ha estat una part integral del treball assalariat de les dones –i probablement de llurs fills– al llarg del segle XX) (O'DAY, 1985), en els darrers anys s'ha observat una important regressió de la mà d'obra masculina en aquesta activitat, modificant-se considerablement l'estructura de la força de treball mobilitzada.

En definitiva, la composició distintiva de gènere esdevé un dels trets identificadors d'aquesta activitat econòmica, essent també una de les causes que expliquen la seva expansió tant en àrees rurals com urbanes, la qual cosa fa pensar, al menys a priori, que la localització espacial de l'activitat depèn més del fet de trobar una mà d'obra amb unes característiques específiques (de les quals els rols i les relacions de gènere en són les principals proveïdores) que no pas de les possibilitats que els elements estrictament territorials puguin oferir. La diferència entre localitats s'haurà de contemplar en tant que oportunitats de llocs de treball per a les dones i en tant que contextos socials i culturals que conformen uns estils de vida i uns modes de pensar determinats. I l'especificitat d'ambdúes situacions interrelacionades creen i modelen unes relacions de gènere a la llar i al treball que són les que generaran, en definitiva, l'existència o no de dones treballadores a casa per un salari a preu fet.

En l'anàlisi de la flexibilització del mercat laboral i del mapa resultant de la distribució de l'activitat productiva ja no només és imprescindible considerar les estratègies del mode de producció sinó que cal confrontar-les amb la divisió sexual del treball i la divisió de les responsabilitats públiques i privades dels membres de la família, en la mesura que aquestes configuren un model d'estratègia de supervivència de les unitats familiars. Des d'una perspectiva metodològica, aquestes unitats configuren una escala d'anàlisi que pot ser d'utilitat de la geografia a l'hora d'explicar molts processos espacials, i la consideració a la dimensió de gènere esdevé fonamental per a un enfocament integrador de la geografia econòmica i la geografia social.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGLIETA, M. (1987), *A theory of capitalist regulation*. London, Verso.
- ALBERTSEN, N. (1988), «Post-modernism, post-fordism and critical social theory» a *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 6, London, Pion Ltd., pp. 339-365.
- ALLEN, S. & WOLKOWITZ, C. (1987), *Homeworking Myths and realities*. London, Macmillan education, 225 pp.
- ÁLVAREZ, C. & RUESGA, S. M. (1992), «Relaciones laborales y competitividad en la economía española» a S. M. Ruesga (coord.), *Economía y Trabajo*. Madrid, Pirámide, pp. 73-89

- ASCÓN, R. *et al.* (1988), «Trabajo doméstico, empleo femenino y familia a R. Ascón *et al.*, *Geografía 3. Trabajo, producción y espacio industrial*. Barcelona, Crítica, pp. 75-113
- BAGGULEY, P. *et al.* (1990), *Restructuring: Place, Class & Gender*, London, Sage, 243 pp.
- BEECHEY, V. (1986), *The changing experience of women: women and employment*, cap.10-11, Walton Hall, Milton Keynes, The Open University Press, 56 pp.
- (1987), *Unequal Work*, London, Verso, 240 pp.
- BENERÍA, L. (1991a), «La internacionalización de la economía y el trabajo de las mujeres» a L. Luna (ed), *Mujeres y Sociedad*, Barcelona, Promociones y publicaciones universitarias, pp. 23-27.
- (1991b), «La globalización de la economía y el trabajo de las mujeres (1)» a *Revista de Economía y Sociología del Trabajo*, 13-14, Madrid, Centro de Publicaciones del Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, pp. 23-35.
- BENERÍA, L. & ROLDÁN, M. (1987), *The crossroads of class and gender. Industrial homework, subcontracting and households dynamics in Mexico City*. Chicago, The University of Chicago Press, 204 pp.
- BENTON, L. (1986), «La informalización del trabajo en la industria» a *Papeles de Economía Española*, 26, Madrid, Fundación Fondo para la Investigación Económica y Social, pp. 333-350.
- (1990), *Invisible Factories. The informal economy and industrial development in Spain*. New York, New York State University Press, 231 pp.
- COCKBURN, C. (1990), «The material of male power» a T. Lovell (ed.), *British Feminist Thought*, Oxford, Basil Blackwell, pp. 84-102.
- COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, *Program for research and actions on the development of the labour market: Underground economy and irregular forms of employment (travail au noir)*, 1990.
- DEX, S. (1991), *La división sexual del trabajo. Revoluciones conceptuales en las ciencias sociales*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Serie Informes, 261 pp. (Original anglès: *The Sexual Division of Work. Conceptual Revolutions in the Social Sciences*. Wheatshheat Books Ltd., Gran Bretanya, 1985).
- DICKEN, P. (1992), *Global Shift. The internationalization of economic activity*, London, Paul Chapman Publishing Ltd., 492 pp.
- DOMINGO, C. (1993), «El trabajo de las mujeres en el sistema citrícola valenciano», *Cuadernos de Geografía*. 53, pp. 85-109. Departament de Geografia, Universitat de València.
- DUNCAN, S. (1991), «The geography of gender divisions of labour in Britain» a *Transactions of the Institute of British Geographers*. 16, Dorchester, Dorset Press, pp. 420-439.
- EUROSTAT, COMMUNITY LABOUR FORCE SURVEY, *Bulletin on Women and Employment in the EC*, abril 1993.
- FERNÁNDEZ, F. (1992), «Evolución del empleo en la economía española. Una visión desagregada» a S. M. Ruesga (coord.), *Economía Y Trabajo*, Madrid, Pirámide, pp. 43-61.
- GARCIA-RAMON, M^a. D.; CRUZ, J.; BAYLINA, M. (1992), «Vita e lavoro delle donne nella Spagna rurale. Lavoratrici giornaliera e divisione sessuale del lavoro in Andalusia» a *Inchiesta*, XXII, 96, Bari, Dedalo, pp. 51-58.
- GARCIA-RAMON, M^a. D.; VILLARINO, M.; BAYLINA, M.; CÁNOVES, G.; (1993), «Farm women, gender relations and household strategies on the coast of Galicia», a *Geoforum*, vol. 24, 1, pp. 5-17, Oxford, Pergamon Press.

- HADJIMICHALIS, C. & PAPAMICHOS, N. (1990), «Local development in Southern Europe: Towards a new mythology» a *Antipode*. 22: 3, Oxford, Blackwell Publishers, pp. 181-210.
- HERRERO, J. L. (1991), «Las relaciones de trabajo» a M. Etxezarreta (coord.), *La reestructuración del capitalismo en España. 1970-1990*. Barcelona, Icaria, pp. 371-399.
- HUDSON, R. (1989), «Labour-market changes and new forms of work in old industrial regions: maybe flexibility for some but not flexible accumulation», *Environment and Planning D: Society and Space*, 7, 1, London, Pion Ltd., pp. 5-30.
- JENSON, J. (1989), «The talents of women, the skills of men: flexible specialization and women» a S. Wood (ed), *The transformation of work*. London, Unwin & Hyman, pp. 141-155.
- JODAR, P. & LOPE, A. (1985), *Con el agua al cuello. El trabajo en la economía sumergida*, Madrid, Revolución, 242 pp.
- LORENTE, J. R (1992), «Segmentación y dualidad en los mercados laborales» a S.M. Ruesga (coord.), *Economía y trabajo*. Madrid, Pirámide, pp. 65-89.
- LOVERING, J. (1989), «The restructuring debate» a R. Peet & N. Thrift (eds), *New Models in Geography*, London, Unwin & Hyman, pp. 198-223.
- LOWE, M. (1988), «The new flexible specialisation: Restructuring for capital or for labour?» a *Geographical Papers*, 102, Zagreb, Department of Geography, University of Zagreb, pp. 1-26.
- MARTÍNEZ VEGA, U. (1989), *El otro desempleo. La economía sumergida* Barcelona, Antropos, Col. Cuadernos de Antropología, 10, 72 pp.
- MCDOWELL, L. (1991), «Life without father and Ford; the new gender order of post-fordism» a *Transactions of the Institute of British Geographers*. vol. 16, 4, Dorchester, Dorset Press, pp. 400-419.
- MCDOWELL, L. & MASSEY, D. (1984), «A woman's place?» a D. Massey & J. Allen (eds) *Geography Matters*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 128-147.
- MOULAERT, F. & SWYNGEDOUW, E.A. (1989), «A regulation approach to the geography of flexible production systems» a *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 7, London, Pion Ltd., pp. 327-345.
- O'DAY, R. (1985), *The changing experience of women. Unit 7: Women in the household: Unit 8: Development of family and work in capitalist society*, Walton Hall, Milton Keynes, The Open University Press, 48 pp.
- PAHL, R. H. (1991), *Divisiones del trabajo*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Col. Economía y sociología del trabajo, n° 44, 481 pp. (Original anglès: *Divisions of Labour*, Oxford, Basil Blackwell, 1984).
- PEET, R. (1987), «Industrial restructuring and the crisis of international capitalism» a R. Peet (ed), *International capitalism and industrial restructuring*, London, Unwin & Hyman, pp. 9-32.
- PIORE, M. & SABEL, C. (1984), *The second industrial divide: Possibilities for prosperity*. New York, Basic Books.
- REDCLIFT, N. & MINGIONE, E. (1985), *Beyond Employment. Household, Gender and Subsistence*, Oxford, Basil Blackwell, 362 pp.
- ROLDAN, M. (1985), «Industrial Outworking, struggles for the reproduction of working-class families and gender subordination» a N. Redclift & E. Mingione, *Beyond Employment*, Oxford, Basil Blackwell, pp. 248-285.
- RUESGA, S. M. (1988), «La mujer en la economía sumergida», Madrid, I.C.E., *Economía de la mujer*, pp. 57-72.

- SABATÉ, A. (1989), «Geografía y género en el medio rural: algunas líneas de análisis» a *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 14, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 131-147.
- SABATÉ, A. *et al.* (1991), «Economic restructuring and the gender division of labour. The clothing industry in the rural areas of the Autonomous Community of Madrid», a *Iberian Studies*. University of Keele, Stafford, vol. 20, 1-2, pp. 135-154.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, A. J. *et al.* (1984), «La industria de la confección en las zonas rurales del sur de Córdoba» a *Estudios Territoriales*, 13-14, Madrid, Instituto del Territorio y Urbanismo, Ministerio de Obras Públicas y Transporte, pp. 47-64.
- SANCHIS, E. (1984), *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*, Madrid, Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 256 pp.
- SAYER, A. & WALKER, R. (1992), *The new social economy. Reworking the division of labor*. Oxford, Basil Blackwell, 306 pp.
- SCHOENBERGER, E. (1989), «New models of regional change» a R. Peet & N. Thrift (eds), *New Models in Geography*, London, Unwin & Hyman, pp. 115-141.
- STORPER, M. & WALKER, R. (1989), *The capitalist imperative: territory, technology and industrial growth*. Oxford,
- WAJCMAN, J. (1991), *Feminism confronts technology*, Cambridge, Polity Press, 184 pp.
- WALBY, S. (1986), *Patriarchy at work. Patriarchal and capitalistic relations in employment*, Cambridge, Polity Press, 292.
- (1989), «Flexibility and the changing sexual division of labour» a S. Wood (ed), *The transformation of work*, London, Unwin & Hyman, pp. 127-140.
- WALDINGER, R & LAPP, M. (1993), «Back to the sweatshop or ahead to the informal sector?», *International Journal of Urban and Regional Research*, 17,1, pp. 6-29.
- WEKERLE, G. & RUTHERFORD, B. (1989), «The mobility of capital and the immobility of female labor: responses to economic restructuring» a J. Wolch & M. Dear (eds), *The power of geography*, London, Unwin & Hyman, pp. 139-172.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (WGSG) (1984), «Women's employment, industrial location and regional change» a *Geography and Gender*, London, Hutchinson, pp. 67-88.
- WOOD, S. (1989), «The transformation of work?» a S. Wood (ed), *The transformation of work*, London, Unwin & Hyman, pp. 1-43.

